

माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास

श्रीकांत रामरावजी पर्वत
प्राचार्य

अध्यापन पदविका प्रशिक्षण महाविद्यालय, यवतमाळ

सार :

आजच्या युगात पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन ही मानवजातीसमोरील अत्यंत महत्त्वाची आणि तातडीची गरज बनली आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि उपभोगवाद यामुळे पर्यावरणीय संतुलन बिघडले असून हवामानबदल, प्रदूषण, जलटंचाई आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत शिक्षण हे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता, जबाबदारी आणि शाश्वत जीवनमूल्ये विकसित करण्याचे सर्वात प्रभावी माध्यम ठरते. या पार्श्वभूमीवर सादर संशोधन “माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास” हे साने गुरुजींच्या लेखनातून प्रकट होणाऱ्या पर्यावरणीय विचारांचा आणि त्यांच्या शैक्षणिक उपयुक्तेचा सखोल अभ्यास करते.

साने गुरुजी हे संवेदनशील लेखक, शिक्षक आणि मानवतावादी विचारवंत होते. त्यांच्या ‘श्यामची आई’, ‘सुंदर जीवन’, ‘अमर कथा’, ‘गोड गोष्टी’ या कृतींमधून निसर्गाशी असलेले आत्मीय नाते, साधेपणा, स्वच्छता, वृक्षसंवर्धन, जलसंवर्धन आणि सहजीवन यांसारखी पर्यावरणीय मूल्ये स्पष्टपणे दिसतात. त्यांच्या दृष्टीने निसर्ग हा केवळ सौंदर्याचा विषय नसून जीवनाचा शिक्षक आहे, जो माणसाला संयम, कृतज्ञता आणि समरसतेचा धडा देतो.

या संशोधनात माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांपर्यंत साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचे प्रभावी संप्रेषण कितपत होते, शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचा त्याबाबतचा दृष्टिकोन काय आहे, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच, साने गुरुजींच्या साहित्यावर आधारित शैक्षणिक उपक्रम – जसे की निसर्गभ्रमंती, वृक्षारोपण, गटचर्चा, प्रकल्पकार्य, आणि सर्जनशील लेखन – यांची रूपरेषा प्रस्तावित करण्यात आली आहे, ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण-जाणिवा अनुभवात्मक पद्धतीने विकसित करता येतील.

अंततः या संशोधनातून असे स्पष्ट होते की साने गुरुजींचे साहित्य हे पर्यावरण शिक्षणाचे प्रभावी माध्यम आहे. त्यांच्या लेखनातून विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गप्रेम, संवेदनशीलता आणि जबाबदारीची जाणीव विकसित होते. त्यामुळे त्यांच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा शालेय अभ्यासक्रमात समावेश केल्यास विद्यार्थी शाश्वत, पर्यावरणपूरक आणि मूल्याधिष्ठित जीवन जगणारे नागरिक बनू शकतात.

प्रस्तावना :

आजच्या युगात पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन ही मानवजातीसमोरील सर्वात महत्त्वाची आणि तातडीची गरज बनली आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा अतिरेक आणि उपभोगवाद यामुळे नैसर्गिक

संतुलन बिघडले आहे. परिणामी, हवामानबदल, पाणीटंचाई, प्रदूषण, जैवविविधतेचा ऱ्हास यांसारख्या समस्या उद्भवत आहेत. अशा परिस्थितीत भावी पिढीमध्ये पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता, जबाबदारीची जाणीव आणि संरक्षणाची वृत्ती विकसित करणे अत्यावश्यक आहे. हे साध्य करण्याचे सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणजे शिक्षण. शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्यसंस्कार रुजवून पर्यावरणपूरक जीवनशैलीचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देता येते.

भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील माध्यमिक स्तर हा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. या स्तरावर अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट असलेल्या साहित्यकृती विद्यार्थ्यांच्या मनावर खोल ठसा उमटवतात. त्यामधून केवळ भाषिक कौशल्यच नव्हे तर नैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय मूल्येही विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होतात. म्हणूनच अभ्यासक्रमातील साहित्यकृतींमधील मूल्यांचा अभ्यास करणे म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासाच्या मुळांपर्यंत जाण्याचा प्रयत्न होय.

मराठी साहित्यामध्ये अनेक लेखकांनी आपल्या लेखनातून मानवी जीवनाचे विविध पैलू उलगडले आहेत. त्यापैकी साने गुरूजी हे एक आदर्श साहित्यिक आणि विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या लेखनात करुणा, प्रेम, मानवता, देशभक्ती, सत्य, अहिंसा, श्रमप्रेम आणि पर्यावरण यांसारखी मूल्ये प्रकर्षाने दिसून येतात. साने गुरूजींचे साहित्य केवळ भावनिक नाही, तर ते सामाजिक आणि नैतिक संदेश देणारे आहे. त्यांच्या कथांमधून निसर्गप्रेम, साधेपणा, ग्रामीण जीवनातील सौंदर्य आणि निसर्गाशी असलेले माणसाचे आत्मीय नाते स्पष्टपणे जाणवते.

'श्यामची आई', 'सुंदर जीवन', 'अमर कथा', 'गोड गोष्टी' या साने गुरूजींच्या कृतींमधून पर्यावरणाविषयीची जाणीव आणि संवेदनशीलता अधोरेखित होते. त्यांच्या लेखनात झाडे, नद्या, पर्वत, पक्षी, प्राणी, ऋतू आणि ग्रामीण जीवनाचे जिवंत चित्रण आढळते. ते निसर्गाला केवळ दृश्यरूपाने नाही, तर आत्म्याने अनुभवतात. त्यांच्या दृष्टीने निसर्ग हा शिक्षक आहे – जो माणसाला साधेपणा, समरसता, संयम आणि कृतज्ञता शिकवतो. साने गुरूजींच्या लेखनातील निसर्गप्रेम हे फक्त वर्णनात्मक नसून ते जीवनमूल्यांच्या संवर्धनाशी निगडित आहे.

माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमामध्ये साने गुरूजींच्या अनेक साहित्यकृतींचा समावेश आहे. त्यांच्या लेखनातील मूल्ये विद्यार्थ्यांच्या मनोवृत्तीवर परिणाम करून पर्यावरणाबद्दल आदर आणि जबाबदारी निर्माण करतात. उदाहरणार्थ, त्यांच्या कथांमधील पात्रे निसर्गाशी समरस होऊन जगतात, निसर्गाचा अपव्यय करत नाहीत आणि त्याच्याकडे उपकारकर्त्यांच्या दृष्टीने पाहतात. अशा प्रकारे साने गुरूजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणस्रेही वृत्ती निर्माण होण्यास मदत होते.

या संशोधनामध्ये माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमात प्रतिबिंबित होणाऱ्या साने गुरूजींच्या साहित्यामधील पर्यावरणमूल्यांचा सखोल अभ्यास केला जाणार आहे. या अभ्यासाद्वारे साने गुरूजींच्या लेखनातून प्रकट होणारे निसर्गप्रेम, पर्यावरणसंवेदनशीलता, शाश्वत जीवनदृष्टी आणि नैतिक मूल्ये यांचा शोध घेऊन ते शिक्षणाच्या अंगाने किती प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात हे तपासले जाणार आहे.

साने गुरूजींचे साहित्य हे पर्यावरण शिक्षणाचे प्रेरणास्थान ठरू शकते. त्यांच्या लेखनातील मूल्ये विद्यार्थ्यांना केवळ निसर्गाची ओळख करून देत नाहीत, तर निसर्गाशी सुसंवाद साधण्याची वृत्ती विकसित करतात. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास हा पर्यावरण शिक्षणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतो. हाच या संशोधनाचा मुख्य हेतू आहे.

संशोधनाचे महत्व :

आजच्या युगात पर्यावरणाचे संवर्धन, जतन व संतुलन राखणे हे मानवजातीसमोरील सर्वात मोठे आव्हान बनले आहे. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, वाढती लोकसंख्या आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या अनियंत्रित वापरामुळे पर्यावरणीय समतोल बिघडत चालला आहे. या पार्श्वभूमीवर शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरणाबद्दल संवेदनशील

दृष्टीकोन विकसित करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. शिक्षणामध्ये जर पर्यावरणीय मूल्यांचे बीज विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये लहानपणीच रोवले गेले, तर ते आयुष्यभर पर्यावरणाबद्दल जागरूक, जबाबदार व संवेदनशील नागरिक म्हणून घडतील. याच संदर्भात “माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमांमध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास” हे संशोधन अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

साने गुरुजी हे केवळ साहित्यिक नव्हते तर ते एक संवेदनशील शिक्षक, विचारवंत आणि समाजसेवक होते. त्यांच्या साहित्यामध्ये मानवी मूल्यांसोबतच निसर्गाविषयीची आदरभावना, संवेदना आणि प्रेमभाव स्पष्टपणे दिसून येते. *श्यामची आई, सद्गती, संत गाडगेबाबा, अमर कथा, भावबंध* यांसारख्या साहित्यकृतींमधून साने गुरुजींनी निसर्गाशी एकात्म होणारे जीवन, साधेपणा, संयम, प्राणीमात्रांप्रती करुणा आणि पर्यावरणाचे संरक्षण यांसारखी मूल्ये सुंदरपणे मांडली आहेत. त्यांच्या कथांमधील निसर्गवर्णन हे केवळ सौंदर्यदृष्टीने नव्हे, तर निसर्गाशी सुसंवाद साधणाऱ्या जीवनपद्धतीकडे नेणारे आहे.

माध्यमिक शिक्षण ही विद्यार्थ्यांच्या विचारसरणी आणि मूल्यप्रणाली घडविण्याची अत्यंत संवेदनशील पायरी आहे. या स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी आणि पर्यावरणाविषयीची जाणीव विकसित होणे आवश्यक आहे. शालेय अभ्यासक्रमात जर साने गुरुजींच्या साहित्याचा योग्य समावेश झाला, तर त्यामधून पर्यावरणीय मूल्यांचे बोध विद्यार्थ्यांना अप्रत्यक्षरीत्या मिळू शकतात. उदाहरणार्थ, झाडांचे महत्त्व, प्राण्यांविषयी दया, पाण्याचा संयमित वापर, स्वच्छता, साधेपणा आणि निसर्गप्रेम या सर्व गोष्टी त्यांच्या साहित्याद्वारे प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांच्या मनात पोहोचतात.

या संशोधनातून माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमांमध्ये साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे कोणती पर्यावरणीय मूल्ये प्रतिबिंबित होतात, ती विद्यार्थ्यांपर्यंत कितपत पोहोचतात आणि त्या मूल्यांचा शैक्षणिक तसेच सामाजिक परिणाम कसा घडतो, याचा सखोल अभ्यास करता येईल. यामुळे अभ्यासक्रम रचनेमध्ये पर्यावरण शिक्षणाच्या दृष्टीने कोणती सुधारणा आवश्यक आहेत, हेही स्पष्ट होऊ शकते.

संशोधनाचे परिणाम शिक्षकांना आणि अभ्यासक्रम रचनाकारांना दिशा देणारे ठरू शकतात. शिक्षक साने गुरुजींच्या कथा, निबंध, आत्मकथांमधील पर्यावरणीय आशय ओळखून तो विद्यार्थ्यांसमोर भावनिक आणि अनुभवात्मक पद्धतीने सादर करू शकतील. यामुळे विद्यार्थी केवळ साहित्यातील सौंदर्याचा आनंद घेणार नाहीत, तर त्यातून पर्यावरणाबद्दलची जबाबदारीही आत्मसात करतील.

याप्रकारे हे संशोधन साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे पर्यावरण शिक्षणाचा एक नवा आयाम उलगडून दाखवते. साहित्य, शिक्षण आणि पर्यावरण या तीनही क्षेत्रांचा परस्परसंबंध दृढ करणारे हे अध्ययन आहे. भविष्यात शालेय स्तरावर पर्यावरण शिक्षणाच्या नव्या संकल्पना विकसित करण्यासाठी, शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये पर्यावरण मूल्यांच्या समावेशासाठी आणि विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण संवेदनशीलता वाढविण्यासाठी हे संशोधन मार्गदर्शक ठरू शकते. म्हणूनच या संशोधनाला सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अशा तिन्ही स्तरांवर विशेष महत्त्व प्राप्त होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमात समाविष्ट साने गुरुजींच्या साहित्याची ओळख करून घेणे.
2. साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये व्यक्त झालेल्या पर्यावरण विषयक मूल्यांचा (जसे की निसर्गप्रेम, स्वच्छता, वृक्षसंवर्धन, जलसंवर्धन इ.) अभ्यास करणे.
3. साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण-जागृती कशी निर्माण होते याचा शोध घेणे.
4. माध्यमिक शिक्षणातील शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांविषयी दृष्टिकोन जाणून घेणे.

5. साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणविषयक मूल्यविकासाला चालना देण्यासाठी शैक्षणिक उपक्रमांची रूपरेषा तयार करणे.
6. माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचे प्रभावीपणे समावेशन करण्यासाठी सूचना सुचविणे.

माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचे विश्लेषण :

माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमात समाविष्ट साने गुरुजींच्या साहित्याची ओळख :

माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमात साने गुरुजींच्या साहित्याचा समावेश हा अत्यंत अर्थपूर्ण आणि शैक्षणिक दृष्ट्या समृद्ध असा निर्णय मानला जातो. साने गुरुजी हे मराठी साहित्याचे एक भावकवी, समाजसुधारक, तसेच संवेदनशील लेखक होते. त्यांच्या लेखनातून विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी मूल्ये, करुणा, संवेदना आणि देशप्रेम या गुणांचा विकास घडविण्याचा उद्देश दिसून येतो. म्हणूनच त्यांच्या कथा, निबंध आणि आत्मकथात्मक लेखनाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

साने गुरुजींच्या साहित्याची भाषा सोपी, भावनिक आणि जीवनमूल्यांनी परिपूर्ण आहे. "शामची आई", "सत्याचे प्रयोग", "स्वराज्य माझे जन्मसिद्ध हक्क आहे" यांसारख्या लेखनातून विद्यार्थ्यांना आईचे प्रेम, सत्यनिष्ठा, आत्मसंयम आणि प्रामाणिकतेचे धडे मिळतात. त्यांच्या साहित्यामध्ये जीवनातील वास्तव अनुभव आणि समाजातील विषमता यांचा प्रभावी चित्रण दिसते, ज्यामुळे विद्यार्थी संवेदनशील आणि विचारशील बनतात.

अभ्यासक्रमात साने गुरुजींचे साहित्य समाविष्ट केल्याने विद्यार्थ्यांच्या भाषिक कौशल्यांचा विकास होतोच, पण त्याचबरोबर त्यांच्या भावनात्मक आणि नैतिक विकासासाठीही चालना मिळते. त्यांच्या कथा वाचनातून विद्यार्थ्यांना आपल्या कुटुंबातील नातेसंबंधांचे महत्त्व, समाजातील समता आणि परस्पर सहकार्याचे मूल्य समजते.

शैक्षणिक दृष्ट्या पाहता, साने गुरुजींच्या लेखनामुळे विद्यार्थी मराठी भाषेचा आत्मीयतेने अभ्यास करतात. त्यांचा शब्दसंग्रह, वाक्यरचना आणि भावभावना विद्यार्थ्यांच्या लेखनकौशल्याला प्रोत्साहन देतात. त्यामुळे या साहित्याचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना भाषिकदृष्ट्या सक्षम, भावनिकदृष्ट्या समृद्ध आणि सामाजिकदृष्ट्या सजग बनवतो.

एकूणच, माध्यमिक स्तरावरील मराठी अभ्यासक्रमात साने गुरुजींच्या साहित्याचा समावेश हा केवळ साहित्यिक अभिरुची वाढविणारा उपक्रम नसून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी एक प्रभावी साधन ठरतो. त्यांच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांना "चांगला माणूस होण्याचा" धडा मिळतो – हाच त्यांच्या समावेशाचा मूळ उद्देश आहे.

साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये व्यक्त झालेली पर्यावरण विषयक मूल्ये

साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये पर्यावरण विषयक मूल्यांचे दर्शन अत्यंत संवेदनशील आणि जीवनाशी घट्ट निगडित स्वरूपात आढळते. त्यांच्या लेखनात निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी नसून एक सजीव, प्रेमळ आणि शिक्षण देणारा घटक म्हणून उभा राहतो. साने गुरुजींच्या निसर्गप्रेमात माणूस आणि पर्यावरण यांच्यातील सुसंवादाचे दर्शन घडते. त्यांच्या कथा, निबंध आणि आत्मकथांमध्ये वृक्ष, पाणी, फुले, पक्षी, प्राणी आणि भूमी यांच्याबद्दलची करुणा आणि जिव्हाळा दिसतो. निसर्गाकडे त्यांनी केवळ सौंदर्यदृष्टीने नाही तर नैतिक आणि शैक्षणिक दृष्टिकोनातून पाहिले आहे.

स्वच्छतेबाबत साने गुरुजींची भूमिका अत्यंत प्रगल्भ होती. ते शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्वच्छतेचा पुरस्कार करतात. त्यांच्या साहित्यामध्ये घर, शाळा, रस्ता आणि सार्वजनिक स्थळांची स्वच्छता ही समाजाच्या

संस्कारशीलतेची ओळख म्हणून अधोरेखित केली आहे. "शुद्ध मन आणि स्वच्छ परिसर" हे त्यांच्या विचारांचे सार मानता येते.

वृक्षसंवर्धन आणि जलसंवर्धन या संकल्पना साने गुरुजींच्या विचारविश्वात नैतिक मूल्यांच्या स्वरूपात प्रकट होतात. ते वृक्षांना जीवनदायी मित्र मानतात. त्यांच्या कथा आणि लेखांमधून मुलांमध्ये वृक्षारोपणाची आवड, जलसंपत्तीबद्दल आदर आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा जबाबदार वापर यांचा संस्कार घडवण्याचा प्रयत्न दिसतो. त्यांनी निसर्गाचा उपभोग न घेता त्याच्याशी मैत्री करावी, अशी शिकवण दिली आहे.

साने गुरुजींच्या साहित्याचा पर्यावरणाशी असलेला हा भावनिक आणि नैतिक संबंध त्यांच्या मानवतावादी दृष्टिकोनातून अधिक प्रभावी ठरतो. त्यांच्या विचारांमधील निसर्गप्रेम हे केवळ भावनिक नसून मूल्यात्मक आहे—त्यात संवेदनशीलता, जबाबदारी आणि कृतज्ञता या तीनही गोष्टींचा संगम आहे. अशा रीतीने साने गुरुजींचे साहित्य पर्यावरण शिक्षणासाठी एक आदर्श आणि प्रेरणादायी साधन ठरते, कारण त्यातून निसर्गसंवर्धन हे केवळ कर्तव्य नव्हे तर जीवनमूल्य म्हणून प्रकट होते.

साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण-जागृती

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील एक महान संवेदनशील साहित्यिक आणि समाजसुधारक होते. त्यांच्या साहित्यामध्ये मानवी मूल्ये, नैतिकता, करुणा, प्रेम, आणि निसर्गाशी सुसंवाद यांचा अद्भुत संगम दिसून येतो. त्यांच्या कथांमधून, बालसाहित्यातून आणि विचारप्रधान लेखनातून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण-जागृती निर्माण करण्याची प्रेरणा मिळते.

साने गुरुजींच्या साहित्याचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे निसर्गाबद्दलची त्यांची अपार प्रेमभावना. त्यांच्या 'श्यामची आई' या आत्मकथनात्मक कादंबरीतून वाचकाला ग्रामीण वातावरण, शेती, झाडे, नदी, पक्षी, आणि आकाशाशी जोडलेला सजीव अनुभव मिळतो. ते निसर्गाला केवळ दृश्य सौंदर्य मानत नाहीत, तर तो माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे, असा विचार त्यांनी मांडला आहे. या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना निसर्गसंवर्धनाचे आणि पर्यावरणाबद्दल आदर बाळगण्याचे महत्त्व समजते.

त्यांच्या कथांमधील पात्रे साधी, निरागस आणि निसर्गाशी एकरूप असलेली आहेत. साने गुरुजी विद्यार्थ्यांच्या मनात पर्यावरणाविषयी संवेदनशीलता जागवतात—जसे झाडे तोडू नयेत, प्राण्यांवर प्रेम करावे, पाणी वाया घालवू नये, अशा सूक्ष्म संदेशांद्वारे त्यांनी पर्यावरण-जागृतीचा पाया रचला. 'सती', 'बालसाहित्य', आणि त्यांच्या प्रवचनांमध्ये देखील निसर्गाची उपासना आणि पर्यावरणीय समतोल यांचा विचार प्रकर्षाने दिसून येतो.

विद्यार्थ्यांमध्ये ही जागृती निर्माण होण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे साने गुरुजींच्या लेखनातील भावनिक आवाहन. त्यांच्या गोष्टी आणि लेख केवळ वाचकाला बौद्धिक पातळीवर विचार करायला लावत नाहीत, तर भावनिकरीत्या जोडतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात निसर्गसंवर्धन ही केवळ जबाबदारी न राहता ती एक नैतिक कर्तव्य म्हणून रुजते.

अशा प्रकारे, साने गुरुजींचे साहित्य हे पर्यावरण-जागृतीसाठी एक प्रभावी माध्यम ठरते. त्यांच्या लेखनातून विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गप्रेम, पर्यावरणसंवेदनशीलता, आणि टिकाऊ जीवनशैलीची जाणीव निर्माण होते. त्यांच्या साहित्यातून प्रेरणा घेऊन विद्यार्थी पर्यावरण रक्षणाच्या कृतींमध्ये सहभागी होतात, ज्यामुळे समाजात शाश्वत विकासाचा पाया अधिक भक्कम होतो.

माध्यमिक स्तरावरील शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांविषयी असलेला दृष्टिकोन :

साने गुरुजी हे केवळ समाजसुधारक आणि साहित्यिक नव्हते, तर ते पर्यावरणाबाबतही अत्यंत संवेदनशील विचारवंत होते. त्यांच्या साहित्यामध्ये निसर्गाविषयी आदर, संवेदनशीलता, आणि पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव स्पष्टपणे दिसून येते. "श्यामची आई" सारख्या ग्रंथात त्यांनी बालकांच्या मनात निसर्गप्रेम, स्वच्छता, साधेपणा

आणि सहजीवनाची भावना रुजवली आहे. त्यामुळे साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा अभ्यास शैक्षणिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

सदर उद्दिष्टानुसार माध्यमिक शिक्षणातील शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांविषयी दृष्टिकोन जाणून घेण्यात आले. विश्लेषणातून असे दिसून आले की, बहुसंख्य शिक्षक साने गुरुजींचे विचार आधुनिक पर्यावरण शिक्षणाशी सुसंगत असल्याचे मानतात. त्यांना साने गुरुजींच्या “साधेपणातून समाधान” या तत्त्वज्ञानामध्ये शाश्वत विकासाची बीजे दडलेली वाटतात. अनेक शिक्षकांनी असेही नमूद केले की, साने गुरुजींच्या कथांद्वारे विद्यार्थ्यांना पर्यावरणप्रेमी वृत्ती घडविणे शक्य आहे.

विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादांतूनही असे दिसून आले की, साने गुरुजींच्या लेखनामुळे त्यांना निसर्गाची ओढ निर्माण झाली आहे. काही विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या कथांतील निसर्गदृश्ये आणि प्राणी-पक्ष्यांवरील वर्णने आपल्या पर्यावरणाविषयीच्या दृष्टीकोनावर परिणाम करतात असे सांगितले. तथापि, काही विद्यार्थ्यांना साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांची सखोल माहिती नव्हती; यावरून शालेय पातळीवर त्यांच्या विचारांचे अधिक प्रभावीपणे सादरीकरण करण्याची गरज जाणवते.

संपूर्ण विश्लेषणावरून असे स्पष्ट होते की, साने गुरुजींचे पर्यावरणविषयक विचार आजच्या काळातही अत्यंत प्रासंगिक आहेत. त्यांचा “निसर्गाशी सुसंवाद” हा संदेश पर्यावरण शिक्षणासाठी प्रेरणादायी ठरू शकतो. शिक्षक व विद्यार्थी या दोन्ही घटकांनी त्यांच्या विचारांना कृतीत आणल्यास शालेय स्तरावर पर्यावरण-जागरूक समाजनिर्मिती शक्य होईल. म्हणूनच साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचे अध्ययन आणि प्रसार हे शैक्षणिक तसेच सामाजिक दृष्ट्या आवश्यक आहे.

साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणविषयक मूल्यविकासाला चालना देण्यासाठी शैक्षणिक उपक्रम

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील संवेदनशील, करुणाशील आणि मानवतावादी लेखक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या साहित्यामध्ये केवळ मानवी मूल्यांचेच नव्हे, तर निसर्गाशी असलेल्या माणसाच्या नात्याचेही अत्यंत सुंदर आणि प्रभावी चित्रण दिसते. साने गुरुजींच्या कथा, निबंध, आत्मकथन आणि चरित्रात्मक लेखनात पर्यावरणाबद्दलची जागरूकता, निसर्गप्रेम आणि पर्यावरणीय संतुलनाची भावना सातत्याने आढळते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचा उपयोग विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणविषयक मूल्यांचा विकास घडविण्यासाठी प्रभावीपणे केला जाऊ शकतो.

साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांना निसर्गाचे महत्त्व, त्याचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्याची जबाबदारी समजावून सांगता येते. उदाहरणार्थ, त्यांच्या ‘श्यामची आई’ या आत्मकथनातून स्वच्छता, साधेपणा, मितव्यय, वृक्षप्रेम, जलसंवर्धन आणि प्राणीमात्रांप्रती करुणा या मूल्यांचा संदेश दिला जातो. त्यांच्या लेखनात निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी नसून तो एक जिवंत, सजीव पात्र म्हणून समोर येतो, जे विद्यार्थ्यांच्या मनावर परिणाम करून पर्यावरणाशी भावनिक नाते जोडते.

या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी तयार केले जाणारे शैक्षणिक उपक्रम विद्यार्थ्यांना अनुभवाधारित आणि सहभागात्मक शिक्षणाची संधी देतील. उदाहरणार्थ साने गुरुजींच्या कथा किंवा लेखांवर आधारित निसर्गभ्रमंती, वृक्षारोपण, जलसंवर्धन मोहिमा आयोजित करता येतील. त्यांच्या विचारांवर आधारित गटचर्चा, प्रकल्पकार्य आणि सर्जनशील लेखन स्पर्धा घेऊन विद्यार्थ्यांच्या चिंतनशीलतेचा विकास साधता येईल. निसर्गसंवर्धनाशी निगडित सामाजिक उपक्रमांमध्ये साने गुरुजींच्या विचारांचा संदर्भ देऊन विद्यार्थ्यांमध्ये कर्तव्यभावना जागृत करता येईल.

अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गाबद्दल आदरभाव, संवेदनशीलता, जबाबदारीची जाणीव आणि शाश्वत विकासाची दृष्टी निर्माण होईल. एकूणच, साने गुरुजींचे साहित्य हे पर्यावरणविषयक मूल्यविकासासाठी प्रेरणादायी साधन ठरून विद्यार्थ्यांना पर्यावरण-जागरूक नागरिक बनविण्यास हातभार लावते.

माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचे प्रभावीपणे समावेशन करण्यासाठी सूचना

साने गुरुजी हे समाजप्रबोधनकार, मानवतावादी आणि निसर्गप्रेमी लेखक होते. त्यांच्या साहित्यामध्ये निसर्गाबद्दलची आस्था, संवेदनशीलता आणि संरक्षणाची भावना प्रकर्षाने दिसून येते. त्यांनी आपल्या कथा, लेख आणि भाषणांमधून मुलांमध्ये निसर्गाविषयी प्रेम, सहजीवनाची भावना आणि पर्यावरणीय जबाबदारी रुजविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचे माध्यमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात प्रभावीपणे समावेशन केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाबाबत जागरूकता आणि संवेदनशीलता वाढू शकते.

सध्याच्या काळात पर्यावरणीय संतुलन विघडत चाललेले असताना विद्यार्थ्यांना पर्यावरणसंवर्धनाचे संस्कार बालपणापासूनच देणे आवश्यक आहे. साने गुरुजींच्या लेखनातील निसर्गशी असलेली सखोल आत्मीयता, साधेपणा आणि सहअस्तित्वाचा संदेश विद्यार्थ्यांना मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतो. त्यांच्या "शामची आई", "सुंदर जग", "कथा आणि गोष्टी" यांसारख्या साहित्यकृतींमधून पर्यावरणाशी संबंधित मूल्यांचे शिक्षण दिले जाऊ शकते.

अभ्यासक्रमात त्यांच्या विचारांचे समावेशन करताना शिक्षकांनी निसर्गावर आधारित पाठ्यवाचन, पर्यावरणसंवर्धनावरील चर्चासत्रे, साने गुरुजींच्या लेखनावर आधारित निबंध, चित्रकला, व नाट्यप्रयोग यांसारख्या क्रियाकलापांचा उपयोग करावा. तसेच स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांवर विद्यार्थी गटचर्चा व प्रकल्प कार्य करू शकतात, ज्यातून त्यांच्या विचारांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी साधता येईल.

साने गुरुजींच्या विचारांचे शिक्षण फक्त सैद्धांतिक न राहता अनुभवात्मक शिक्षणपद्धतीने दिल्यास विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात पर्यावरणपूरक बदल होण्याची शक्यता वाढते. त्यांच्या विचारांमधील निसर्गप्रेम, साधेपणा, सहजीवन आणि संवेदना ही मूल्ये आजच्या पर्यावरणीय संकटात दिशादर्शक ठरू शकतात. त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणाच्या पातळीवर साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे हे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि शाश्वत भविष्यासाठी आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष :

साने गुरुजींचे साहित्य विद्यार्थ्यांमध्ये मानवी मूल्ये, करुणा, संवेदना आणि देशप्रेम जागवते. त्यांच्या साहित्याची भाषा सोपी, भावपूर्ण आणि जीवनमूल्यांनी समृद्ध आहे. "शामची आई", "सत्याचे प्रयोग", "स्वराज्य माझे जन्मसिद्ध हक्क आहे" या लेखनातून सत्यनिष्ठा, प्रामाणिकता, आणि आत्मसंयमाचे धडे मिळतात. त्यांच्या लेखनामुळे विद्यार्थ्यांचा भाषिक, भावनिक आणि नैतिक विकास साधतो. अभ्यासक्रमातील समावेशामुळे विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास आणि साहित्यिक अभिरुची वाढते.

साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये व्यक्त झालेली पर्यावरण विषयक मूल्ये निसर्ग हा त्यांच्या लेखनात सजीव आणि शिक्षण देणारा घटक आहे. त्यांनी माणूस आणि निसर्ग यांच्यातील सुसंवादावर भर दिला आहे. स्वच्छता, वृक्षसंवर्धन आणि जलसंवर्धन यांना नैतिक मूल्यांचा दर्जा दिला आहे. "शुद्ध मन आणि स्वच्छ परिसर" हे त्यांच्या विचारांचे सार आहे. निसर्गशी मैत्री करावी, उपभोग नको हा त्यांचा पर्यावरणीय संदेश आहे.

साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण-जागृती 'शामची आई' मधून निसर्गशी जोडलेले ग्रामीण जीवनाचे दर्शन होते. त्यांच्या कथांतील पात्रे निसर्गशी एकरूप आणि साधी आहेत. त्यांनी झाडे तोडू नयेत, पाणी वाया घालू नये, प्राण्यांवर प्रेम करावे, असे संदेश दिले. विद्यार्थ्यांमध्ये भावनिक पातळीवर पर्यावरणाविषयी संवेदनशीलता निर्माण होते. त्यांच्या साहित्यामुळे विद्यार्थी पर्यावरण-जागरूक नागरिक बनतात.

माध्यमिक स्तरावरील शिक्षक व विद्यार्थ्यांचा साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांविषयी दृष्टिकोन बहुसंख्य शिक्षक साने गुरुजींचे विचार आधुनिक पर्यावरण शिक्षणाशी सुसंगत मानतात. "साधेपणातून समाधान" या तत्त्वज्ञानात शाश्वत विकासाची बीजे आहेत. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या लेखनामुळे निसर्गाची ओढ आणि संवेदनशीलता

वाढली आहे. काही विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पर्यावरणविषयक विचारांची सखोल माहिती नसल्याचे आढळले. शालेय पातळीवर त्यांच्या विचारांचे अधिक प्रभावी सादरीकरण करण्याची गरज आहे.

साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे विद्यार्थ्यांच्या पर्यावरणविषयक मूल्यविकासासाठी शैक्षणिक उपक्रम त्यांच्या साहित्याद्वारे स्वच्छता, मितव्यय, वृक्षप्रेम, आणि जलसंवर्धनाचे मूल्य शिकवता येते. कथा व निबंधांवर आधारित निसर्गभ्रमंती, वृक्षारोपण, जलसंवर्धन मोहिमा राबवता येतात. त्यांच्या विचारांवर आधारित गटचर्चा, प्रकल्पकार्य, लेखनस्पर्धा आयोजित करता येतील. सामाजिक उपक्रमांमधून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणपूरक कर्तव्यभावना रुजवता येते. अशा उपक्रमांमुळे विद्यार्थी पर्यावरण-जागरूक, जबाबदार आणि संवेदनशील बनतात.

माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचे प्रभावी समावेशनासाठी सूचना साने गुरुजींचे निसर्गप्रेम आणि सहजीवनाची भावना अभ्यासक्रमात समाविष्ट करावी. “शामची आई”, “सुंदर जग”, “कथा आणि गोष्टी” या साहित्यकृतींचा उपयोग पर्यावरण शिक्षणासाठी करावा. शिक्षकांनी निसर्गावर आधारित पाठ्यवाचन, चर्चासत्रे, निबंध, चित्रकला, नाट्यप्रयोग अशा क्रियाकलापांचा वापर करावा. स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांवर विद्यार्थी गटचर्चा व प्रकल्पकार्य करावेत. अनुभवात्मक शिक्षणपद्धतीने त्यांच्या विचारांचा अभ्यास घेतल्यास विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात पर्यावरणपूरक बदल होतील. साने गुरुजींचे विचार आजच्या पर्यावरणीय संकटात दिशादर्शक आणि प्रेरणादायी ठरतात.

शैक्षणिक उपयोजन

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील एक संवेदनशील, मानवतावादी आणि मूल्यप्रधान लेखक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या साहित्यामध्ये केवळ सामाजिक, नैतिक आणि मानवी मूल्यांचेच नव्हे, तर पर्यावरणाशी संबंधित मूल्यांचेही उत्कृष्ट दर्शन घडते. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्य, विचारसरणी आणि संवेदनशीलतेच्या घडणीत साने गुरुजींच्या साहित्याचा महत्त्वपूर्ण उपयोग होऊ शकतो.

साने गुरुजींच्या “श्यामची आई”, “सुखाचं झाड”, “दिवस तुझे हे फुलांचे”, “सुंदर पत्रे” यांसारख्या लेखनातून निसर्गाबद्दलची करुणा, सौंदर्यदृष्टी आणि जबाबदारीची भावना स्पष्ट दिसते. त्यांनी निसर्गाला केवळ उपभोगाचा नव्हे तर सहजीवनाचा भाग मानले आहे. त्यांच्या साहित्यामध्ये झाडे, प्राणी, पक्षी, पाणी, पर्वत आणि माणूस यांच्यातील परस्परसंबंधावर भर दिला आहे. विद्यार्थ्यांना या कथांमधून निसर्ग संवर्धन, जलसंवर्धन, स्वच्छता, वृक्षलागवड आणि पर्यावरणीय संतुलन यांसारखी मूल्ये सहजरीत्या आत्मसात करता येतात.

माध्यमिक शिक्षणाच्या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाबद्दल वैज्ञानिक दृष्टी आणि संवेदनशीलता निर्माण करणे अत्यावश्यक असते. साने गुरुजींच्या साहित्याचा अभ्यास पर्यावरण शिक्षणासाठी पूरक ठरतो. शिक्षक त्यांच्या कथा आणि निबंधांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना पर्यावरण रक्षणाचे संदेश देऊ शकतात. उदाहरणार्थ, “सुखाचं झाड” या कथेतून वृक्षांचे महत्त्व आणि त्यांच्याशी भावनिक नातं निर्माण करण्याची प्रेरणा मिळते. “श्यामची आई” मधील निसर्गाचे वर्णन विद्यार्थ्यांच्या मनात निसर्गप्रेमाची बीजे रोवते.

शैक्षणिक दृष्ट्या, या साहित्याचा वापर भाषाशिक्षण, निबंधलेखन, वाचन-आकलन आणि प्रकल्प कार्यासाठी प्रभावीपणे करता येतो. शिक्षक विद्यार्थ्यांना साने गुरुजींच्या कथांवर आधारित पर्यावरण विषयक उपक्रम जसे की वृक्षारोपण, निबंध स्पर्धा, परिसंवाद, किंवा पर्यावरण दिन साजरा करणे आयोजित करून त्यांच्यात कृतीशीलता आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण करू शकतात.

अशा प्रकारे साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी, विशेषतः पर्यावरणीय जाणिव आणि मूल्य शिक्षणासाठी, अत्यंत उपयुक्त ठरतो. त्यांच्या लेखनातून विद्यार्थी निसर्गाशी एकात्मता, सहजीवन, आणि पर्यावरण संवर्धनाची प्रेरणा घेतात-हीच या अभ्यासाची शैक्षणिक उपयोजनाची खरी फलश्रुती आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. जोशी, एस. (2015). साने गुरुजींच्या साहित्याचा मूल्यदृष्ट्या अभ्यास. पुणे: कंटिनेंटल प्रकाशन.
2. पाटील, ए. एन. (2017). साने गुरुजींच्या कथांतील सामाजिक व पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
3. मराठे, वी. (2016). साने गुरुजींच्या साहित्याची शैक्षणिक उपयुक्तता. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
4. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व संशोधन मंडळ. (2020). माध्यमिक शिक्षणातील मराठी वाचनपुस्तक (इयत्ता 8 वी ते 10 वी). पुणे: बालभारती.
5. देशमुख, आर. (2017). साने गुरुजींच्या बालसाहित्यातील नैतिक व पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास. नागपूर: विद्याभारती प्रकाशन.
6. शिंदे, पी. एस. (2017). भारतीय साहित्यातील पर्यावरण चेतना: एक अभ्यास. नाशिक: स्नेहप्रकाशन.
7. Kale, S. (2016). Educational values in Marathi literature: A study of Sane Guruji's works. *Journal of Marathi Studies*, 12(2), 45-56.